

Tidsskriftet Fønix, Årgang 2017, s. 147–170

Luther-røgtelse og Luther-film

Foredrag ved Cinematekets opsætning af Luther-filmen (2003) maj 2017.

Rasmus H.C. Dreyer, sognepræst, redaktør Tidsskriftet Fønix.

Dette værk er licenseret under en Creative Commons Kreditering-IkkeKommerciel-IngenBearbejdelse 2.5 Danmark Licens.

Tidsskriftet Fønix
www.foenix1976.dk
ISSN 2446-175X

Luther-røgelse og Luther-film

*Foredrag ved Cinematekets opsætning af Luther-filmen (2003)
maj 2017.¹*

Vi skriver 2017. Og folkekirken og det officielle Danmark er på den anden ende over et reformationsjubilæum. I sig selv er det forunderligt, at vi fejrer reformationen i år, der ender på '17. Det var ikke noget, Luther selv fandt på. Al Luther-røgelsen i forbindelse med disse '17-fester snyder os dog gerne til at tro det.

Festerne, som ender på 17-året, var derimod noget, de lutherske teologer fandt på i 1617. Lige siden har de lutherske lande – og særligt Danmark, som på grund af vores særlige plads i reformationen er det lutherske land per excellence – fejret reformationen i år med netop dette sluttal. For bare få år siden var udsigterne til endnu en stor fest i 2017 ringe. Daværende folketingskvinde Malou Aamund – dengang repræsenterede hun Venstre – skød omkring 2010 finansieringen af forskning og fejring af det kommende reformationsjubilæum i sænk, fordi regeringen så snedigt havde tænkt sig at finansiere det med globaliseringsmidler. Malou Aamund kunne, trods venstremedlem, rigtignok ikke se, at reformationsjubilæet faldt ind under dette. Det var hverken innovativt eller globalt, og forretningsmæssigt ikke noget vækstpotentiale:

Det er lidt komisk, at udspillet fokuserer på forskning, der skal give vækst. Det er næppe Luthers aflad, der bidrager til væksten. Jeg ved ikke, hvor ministeriet har fået det fra.²

1 Artiklen er en udskrevet udgave af omtalte foredrag, afholdt 16. Maj 2017 i Cinematekets Asta-Nielsen-sal. Forevisningen var arrangeret af Studentermenigheden i København.

2 Citeret fra Johannes Henriksens artikel "54 millioner til reformationsjubilæum forsvandt i politisk spil", i: Kristeligt Dagblad 31. oktober 2015. Malou

Luthers afladsbreve? Nuvel, pengene forsvandt, og så troede de fleste på det kirkelige parnas vel, at den danske 2017-fest ville blive en stille og fattig markering. Måske en markering ligeså stille som fejringen i 1917? Det var under 1. verdenskrig, hvor 'det tyske' (som jo er et særligt islæt ved 17-fejringerne) ikke stod i høj kurs. Danmark og den danske kirke havde siden 1800-tallets midte og den dertilhørende nationale vækkelse haft dette *aber-dabei* ved den lutherske reformation: at nok var vi det førende lutherske land, men reformatoren selv – Martin Luther – var tysk.

Reformationens hero

Martin Luther havde i århundrederne forinden udviklet sig til at være en heltefigur – også udover det tyske riges grænser. Luther var helten, gudsmanden og den genkomne Elias, da Danmark fejrede det første jubilæum i 1617. De danske reformatorer, såsom Hans Tausen, Claus Mortensen og co., var i den forbindelse mindre vigtige. Ja, tilmed anså 1600-tallets lutherske teologer ikke mindst Hans Tausen som teologisk afvigende fra 'den sande lutherdom'. Først med kontrasten til det tyske i 1800-tallet blev Tausen stillet op på piedestalen som 'den danske Luther', den danske pendant til Tysklands reformator, Martin Luther. Det var den tyske bjergmandssøn – Luther – over for den fynske bondesøn, Hans Tausen. Industri over for dansk bondeånd. Eller som Ingemann skriver det i Højskolesangbogens sang om Tausen, *På Tave bondes ager*: "Guds Ord var på Guds alter af bondehånd lagt".³

I 2017 burde al denne røgelse omkring reformatorerne selvfølgelig endegyldigt være blæst bort. Det er den i den kirkehistoriske

Aamunds udtalelse i 2010 var til Dagbladet Information.

3 Højskolesangbogens nr. 477, strofe 5; oprindelig del af Ingemanns historiske digt om Tausen, bragt første gang i Dansk Folkekalender 1843.

forskning, og i de allerfleste moderne Luther-biografier springes der ikke længere let henover de mere blodige og voldsomme sider af Luther og reformationen, for ikke at forglemme de – teologisk begrundede – men alligevel for vore øren alt for krasbørstige udfald mod jøderne. En retorik som nazisterne i en anden og senere tid med fuldt overlæg udnyttede, især for at skabe en historisk forbindelse mellem deres racistiske og økonomisk begrundede opgør med jøderne og den store tyske helt, *Hercules Germanicus* – Martin Luther. Hverken bondekrige eller jødeskrifter fejles dog under gulvtæppet i dag. Slet ikke i den tyske kirke. Men da vores reformationshistorie herhjemme er anderledes (men ikke af den grund fredeligere), er det klart, at disse elementer ikke betones synderligt ved den kirkelige markering i Danmark anno 2017.

Luther-myter

Og måske er det netop denne lidt for nemme danske fejring af reformationen, der har trykket som en sten i skoen for professor Frederik Stjernfelt? I jubelanledningen har han i alle tilfælde udsendt en bog om syv Luther-myter.⁴ Jeg nævner i flæng, at en af de påståede myter skulle være, at det var Luther, som indførte skellet mellem stat og kirke. Ja, sådan kan man måske høre præster i folkekirken sige, men som også Luther-filmen fra 2003 (som jeg skal beskæftige mig med nedenfor) viser, var kirke og stat, i Luthers tilfælde Sachsen, dybt sammenspundne størrelser. Det gjaldt alle lande dengang, ikke mindst dem, som blev evangeliske eller protestantiske. Det var bare ikke Luther (alene), der udviklede teologien bag det lutherske stats- og øvrighedssyn. Det bidrog Philipp Melanchthon, Luthers nære professorkollega fra Wittenberg, helt afgørende til. Melanchthon er i øvrigt en helt central fi-

4 Frederik Stjernfelt: "Syv myter om Martin Luther", København: Gyldendal 2017

gur for overhovedet at forstå reformationen i Wittenberg og den teologi, der fulgte efter Luthers død i 1546. I filmen *Luther*, som i dag vises her i Cinemateket, er Melanchthon også kun alt for kort med i filmen. Det er lige før, at man skal vide, hvem han er, for at forstå, hvad denne personage laver i filmen. Filmens klimaks er afleveringen af de evangeliske områders *Den Augsburgske Bekendelse* til den tyske Kejser Karl V i 1530; hvorfor Melanchthon er betroet denne opgave, skal man i hvert fald kende sin kirkehistorie lidt bedre, end hvad almen dansk dannelse foreskriver på dét punkt, for at kunne forstå.

Men nu tilbage til Stjernerfelt og Luther-myterne: Det er klart, at professoren løber åbne døre ind. Jeg erindrer, at den første kirkehistoriske konference, jeg overhovedet var til (da jeg var stipendiat i kirkehistorie på Københavns Universitet), blev afholdt under overskriften: ”The Myth of the Reformation”. Det var i Zürich i 2012. Konferencebindet (2013), som jeg selv bidrog til, er rigt på artikler, der afmonterer klassiske fortællinger om reformationen rundt omkring i Europa.⁵

En anden myte, Stjernerfelt hæver lansen imod, er (undskyld nysproget) ganske *fluffy*: Luthers mørke sider. Goddaw mand økseskaft. Det ved de fleste teologer, at manden havde. Hvorfor? Jo, fordi det er luthersk børnelærdom, at alle mennesker er syndere. Det var som bekendt Luther selv, der lærte, at mennesket i Guds øjne er både synder og retfærdigt. Vi har med andre ord Stjernerfeltets omtalte mørke boende i os. Vi får ikke nåden indgydt i mængder, som til sidst ophæver vores menneskelige og mørke natur. Luther fandt jo netop ud af, at kilden selv (her var han barn af renæssancen!) – Det Nye Testamente – fortalte, at Jesu budskab i

5 Peter Obitz (red.), "The Myth of The Reformation", Refo500 Academic Studies 9, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2013.

sig selv er syndernes forladelse til ethvert menneske, der tror på ham. Ingen synd i mennesket, intet behov for evangeliet.

Men skal vi give Stjernfelt lidt ret, ikke mindst i anledningen af Luther-filmen, der mestendels meddeler os de allermest lyse sider af reformatoren, kan vi sige, at mange moderne Luther-billeder mangler at skildre *radikaliteten* i selve reformationens anliggende. Luther ville gøre en ukristelig verden kristen igen. Men det var, fordi han anså pavekirken som 'sekulariseret'. Den havde fjernet sig fra kilden selv. Paveinstitutionen og kirkeapparatet (i bredeste forstand) havde lavet det kristne fællesskab om til en institution, hvor bod, tilgivelse og frelse – i yderste fald – kunne omregnes i penge.

Luther ville tilbage til kirkens gamle form, reformere den – kristelliggøre en kirke, der var blevet indrullet så meget i tiden, at den selv troede på at være gudsriget på jord. Det radikale opgør var derfor dobbelt: Opgør med en kirke, der på den ene side var blevet i en sådan grad 'sekulariseret', at den troede den var gudsriget, og på den anden side et opgør med en verden, der var alt for lidt religiøs. Den enkelte kristne stod i et direkte forhold til Gud gennem Jesus. Gudsriget var ikke op til mennesker at realisere. Den enkelte kristne havde allerhøjest en indre frihed – et borgerskab i Himlene – men dog stadigvæk en ydre bundethed til verden og den synd, intet menneske hverken dengang eller nu kan sige sig fri for. Bundethed til menneskeopfundne regler, dvs. kirkens fromhedsregler, var unødvendige og fik ikke mennesket til at nærme sig Gud. Den udvortes hellighed kunne ikke rense eller saliggøre det indre menneske; kun Guds direkte tale og frisættelse af den enkelte (det indre/individet) var i stand til at gøre dette. Guds frihed korrumpredes, når den blev gjort afhængig af menneskers gerninger.

At det tog et par århundreder, før dette teologiske frihedsbegreb slog igennem som en ydre frihed i samfundet som helhed, er svært at klandre Luther for. Han var dengang impulsen, der gav stødet til mange former for reformationer rundt omkring i Europa. Denne impuls – dette protestantiske princip, der stiller spørgsmålstegn ved, hvad der er menneskeord, og hvad der er Guds ord, som han indfører i kristendommen – gælder imidlertid stadig. Det er en luftig arv, der ikke kan skrives ned i kanoner eller testamenter. Men ikke desto mindre en arv jeg i hvert fald ikke kunne forestille mig verden og kristendommen foruden. En lys arv efterladt os af et menneske ligeså formørket som enhver af os.

Frederik Stjernfelt får lige en tur til. For Stjernfelt har anklaget mange for ikke at have læst Luther. Men ét er som bekendt at have læst manden, noget andet at forstå teologien. I *Kritik* i 2010 skrev Stjernfelt såre berygtet, at Luther og Osama bin Laden var sammenlignelige størrelser. En mildest talt uheldig sammenligning, som senest er blevet revet Stjernfelt i næsen af Peter Tudvad i dennes anmeldelse af Stjernfelts bog (på [Eftertryk](#)). Stjernfelt skrev:

Man hører ofte, at det islam har brug for, er en Luther. Hm – en antisemitisk, teokratisk skriftfundamentalist med blodtørst over for anderledes tænkende? Sådan en har islam da allerede – han hedder Osama bin Laden.⁶ (*Kritik* nr. 195).

Det er i hvert fald forkert, at Luther og Osama bin Laden er to alen af samme stykke. Det er en uduelig teologisk, for ikke også at sige religionshistorisk, komparativ analyse. Men nu har jeg nævnt, at det glansbillede, vi ved reprisen på blockbuster Luther-fil-

6 Frederik Stjernfelt, "Fornuften som satans luder : svar til de dannede blandt oplysningens foragtere", i: *Kritik* nr. 195, 2010.

men fra 2003 for et øjeblik skal være vidner til, netop er et glansbillede. En heltefortælling. Ja, havde jeg været katolik, så havde jeg kaldt det en hagiografi, dvs. en helgenbeskrivelse.

Luther-film som genre

Filmen *Luther* fra 2003 er en ud af flere historiske Luther-film. Det er ikke forkert at sige, at det er tale om en lille genre for sig selv – og *Luther* fra 2003 refererer også tilbage til de foregående film.

Lad mig fortælle noget om hver enkelt, inden jeg fortæller nærmere om dagens reprise, *Luther* fra 2003. Det næste vil selvfølgelig kun være nedslag. En meget mere detaljeret gennemgang, hvortil jeg selvfølgelig har skulet, er Esther Pia Wipflers *Martin Luther in Motion Pictures* (2011) – intet mindre end en videnskabelig gennemgang af Luther på det store lærred.⁷ Den kan varmt anbefales. Denne undersøgelse af, hvordan det går, når Luther går til filmen, er meget sigende for Luther-receptionen i det 20. århundrede.

Wipflers bog er fra 2011. Men der bliver ved med at komme Luther-film. *Luther* fra 2003 er ikke endepunktet for denne historie. I februar 2017 vistes på ARD en tysk tv-film, *Katharina Luther*, om Luthers kone; et kvindeperspektiv typisk for 2017-jubilæet. Senere i år har en amerikansk dokumentar med mange indlagte dramatiseringer, *Martin Luther. The Idea that changed the World* (a la *Historien om Danmark*) premiere i USA. Den er helt anderledes moderne, selvom den også kommer igennem de samme lutherske fikspunkter. F.eks. anvender filmen det kendte *House of Card*-trick, hvor – ikke Frank Underwood, men – Martin Luther taler direkte til kameraet: "I did nothing, the word did everything".

7 Esther Pia Wipfler, "Martin Luther in Motion Pictures: History of a Metamorphosis", Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2011.

Luther 1928

Den første Luther-film er en stumfilm fra 1928. Jeg har ikke set den hele – den genudgives senere på året i restaureret udgave – men ud fra de klip, jeg har set, er der her tale om den kunstnerisk og æstetisk bedste Luther-film. Den havde dog svært ved at få premiere, da den først i tredje forsøg blev tilladt af censuren. Teknisk er den også ret vild: Der er både tordenvejr, et krucifiks, der flænges af lynet, og spøgelse og djævelske ånder, der plager Luther. Det er teatralisk – men netop det teatraliske giver den passende distance; det er en gendigtning, ikke lig med den faktiske historie. Den benyttede også lejligheden til at polemisere helt aktuelt: Afgiften, som dengang skulle erlægges til Peterskirkens byggeri, blev skildret som en uretfærdighed på linje med de krigsskadeserstatninger, som Tyskland var blevet pålagt efter 1. Verdenskrig.

Eugen Klöpfer spillede titelpartiet som Luther. Han ejede simpelthen filmen – og personificerede denne tyske, snusfornuftige og samtidig storslåede Luther. Klöpfer blev sidenhen en af nazistyrets yndede skuespillere; han var tæt på Goebbels og spillede bl.a. med i den berygtede antisemitiske propagandafilm *Jud Süß*.

At Luther overhovedet blev fremstillet på det store lærred vakte en del opstandelse blandt tyske lutheranere. For var det muligt at skildre Luther, den nærved-guddommelige mand, hvis levende ord var så væsentligt i en stumfilm og ved hjælp af billeder? Nej, mente bl.a. præsten Otto Eckert. Det var mangel på respekt for Luthers historiske rolle og person. Filmkunst kunne der i hvert fald ikke være tale om: Luther kunne ikke tages med i biografen.⁸ Filmen vakte et vældigt postyr. Ved en forpremiere i Nürnberg i 1927 vakte filmen bestyrtelse hos katolikkerne, hvad der var en af årsagerne til dens svære vej gennem censuren. At man havde pla-

⁸ Wipfler 2011, s. 47.

ceret en dengang kendt komiker i rollen som afladshandler-munken Johann Tetzl gjorde heller ikke sagen bedre.

Filmen fik en uheldig renæssance i slut-'30'erne, da den blev en del nazisternes filmserie om store tyskere. Wipfler forklarer, at selvom filmen var fra 1920'erne, betød dens mange genopsætninger i forskellige anledninger, at det ikke er tale om noget Lutherfilm-tomrum, inden den næste film fra 1953. Den tyske Lutherfilm fra 1928 blev noget overraskende også distribueret i USA, hvor den blev anprist af forskellige amerikansk-lutherske medier. De amerikanske filmcensurers kvababelser ved det meget tysk-nationale Luther-portræt blev ikke omgået, men i stedet gjort til en del af marketingsstrategien. Filmen hed i USA *Freedom: An Epic of the Reformation* – reklamerne tilføjede som undertitel: "The Picture New York Censors Tried To Stop".⁹

Martin Luther 1953

Modsat filmen *Luther* fra 1928 vil den næste i rækken, *Martin Luther* fra 1953, give det indtryk, at den er historisk korrekt. Den starter simpelthen med en tekstsider, hvor vi kan læse, at denne film bygger på forskeres og historikers indsigter – vel at mærke historikere af alle konfessioner. Den har dog alligevel en heftig luthersk slagside. Ikke desto mindre er det en vældig god film, hvis historie helt klart danner rygrad for Luther-filmen fra 2003. Den kan fås på DVD med tidligere fraklippede scener – eller også bare ses på youtube. Der findes den både på tysk og engelsk.

Martin Luther blev instrueret af Irving Pichel. Filmen har sin helt egen samtidige forskningsomtale i bogen *New Light on Martin Luther with An Authentic Account of the Luther Film of 1953*. Heri skildrer Luther-professoren Albert Hyma filmen inklusive polemikken (igen katolikkerne!) i forbindelse med filmens premie-

⁹ Wipfler 2011, s. 48.

re og udsendelse på amerikansk tv.¹⁰ Filmen blev også forbudt af den 100% katolske censur i den canadiske delstat Quebec, dog måtte den vises i protestantiske kirker - men kun i kældre eller krypter.¹¹ Hymas bog, som også behandler filmens modtagelse, er et tidligt eksempel på den nu meget hippe receptionshistorieskrivning. Han gennemgår både akademiske og folkelige Lutherbiografier i USA, allerhelst for at påvise sin egen tese: at ligesom Luthers tanker var hentet hos andre, sådan siger ethvert Lutherportræt mere om portrættet end den portrætterede.

Irving Pichel, *Martin Luther* 1953's instruktør, var ikke helt ueffen. Han havde en ganske succesfuld Hollywood-karriere bag sig, da han instruerede Luther-filmen. Pichel havde jødisk baggrund, hvad der i og for sig er ligegyldigt - men kuriøst al den stund, at Luther måske i nogle øjne var et belastet navn så kort tid efter Anden Verdenskrig. Pichel var dog selv erklæret kristen socialist. Pichel døde i 1954 og hans to sidste film var hhv. *Martin Luther* og Jesus-filmen *Day of Triumph*. Pichel begyndte at instruere film sidst i 1930'erne og i begyndelsen af 1940'erne; film præget af stærkt opposition til det tyske styre. I den forbindelse kan jeg nævne hans filmatisering (1943) af John Steinbecks *The Moon is Down*¹² (1942, dansk oversættelse *Maanen er skjult*). Romanen fortæller om et unavngivent lands besættelse af en lille by i Nordeuropa. Dette land er dog allerede i krig med England og Rusland, så vi er ikke meget i tvivl om, at det er Tyskland, der er tale om. Filmen er også mere direkte. Byen er i Norge, og fjenden er Tys-

10 Albert Hyma, "New Light on Martin Luther with An Authentic Account of the Luther Film of 1953", Ann Arbor Michigan: Warh 1957.

11 Garth Stevenson, "The Community Besieged: The Anglophone Minority and the Politics of Quebec", Montreal og Kingston m.fl.: McGill-Queen's University Press 1999, s. 52.

12 John Steinbeck, "The Moon is Down" udkom første gang i 1942. Dansk oversættelse som "Maanen er skjult", officielt 1946, men dog også udkommet illegalt under krigen.

kland. Pichels filmatisering blev nomineret til to Oscars. Pichel var da brudt igennem, og de næste mange film er med store stjerner. Orson Welles spiller med i Pichels *Tomorrow is Forever* (1946) og Frank Sinatra ses i rollen som polsk pater i *The Miracle of The Bells* (1948). På grund af Pichels socialisme og hans instruktion af flere antinazistiske film, blev han i få år efter mistænkt for kommunisme (hvad der vist viste sig sandt). Det ødelagde hans Hollywood-karriere. Han vendte dog tilbage med den kendte westernfilm *Santa Fe* (1951) og sluttede sin karriere med to religiøse film: *Luther* og *Jesus*.¹³

Pichels næste og sidste Oscar-nominering var for *Martin Luther* fra 1953. Hans Luther-film blev indstillet til to Oscar-statuetter i de tekniske kategorier, bl.a. for bedste sort-hvide fotografering.¹⁴ Det er i sig selv noget af en bedrift af en film produceret uafhængigt af de store filmselskaber. Pichel producerede selv og filmen var udelukkende finansieret af seks lutherske kirkesamfund i USA og EKD, den evangeliske kirke i Tyskland. Som Wipfler noterer, er filmen produceret lige midt i de store bibelske filmfortællinger fra Hollywood: Det er i de samme år, vi finder film som *Quo Vadis*, *De Ti Bud* og *Ben Hur* osv.¹⁵

Har man set Pichels Luther-film – og især scenen, hvor Luther forsvarer sig på rigsdagen i Worms i 1521 – så er det tydeligt, hvor tæt denne film og *Luther* fra 2003 er på hinanden. Sat lidt på spidsen synes jeg næsten, jeg genkender kulisserne. I alle tilfælde er filmene dramaturgisk bygget ganske identisk op.

Lad mig give et eksempel: Afladsbrevens manglende værdi skildres i *Martin Luther* 1953 ved en fyldebøtte, der tror, at han nu

13 Irving Pichel er behandlet i i Paul Buhle og Dave Wagners "A Very Dangerous Citizen: Abraham Lincoln Polonsky and the Hollywood Left", Berkeley: University of California Press 2002.

14 http://www.imdb.com/title/tt0046051/awards?ref_=tt_awd

15 Wipfler 2011, s. 49.

har fribillet til at synde ligeså tosset, han vil. Luther beder om at måtte se afladsbrevet, læser det og krøller det sammen. Afladsbrevens manglende værdi skildres (noget mere amerikansk) i *Luther* fra 2003 ved en stum og forkrøblet pige, hvis mor køber hende et afladsbrev. Hun fortæller det stolt til Luther. Luther beder om at måtte se brevet, læser det og krøller det sammen. I 1953 kunne vi åbenbart bedst identificere os med en fulderik, i 2003 med en handicappet pige.

Særlig tydeligt er lighederne de to film imellem omkring den centrale scene fra forhandlingerne på rigsdagen i Worms og Luthers berømte forsvarstale. Dog overspiller Niall MacGinnis som Luther helt vild i denne scene: Øjnene er lige ved at falde ud af hovedet på ham, da Luther afviser at tilbagekalde sine skrifter. Som samtidige anmeldere, som Wipfler citerer, også bemærkede: Luther taler, taler og taler. Ingen andre kan komme til orde. Og så er han mærkværdigvis den eneste, der aldrig bliver ældre i filmen. Det gør sig i øvrigt også gældende for *Luther* fra 2003 med Joseph Fiennes i titelrollen. Men MacGinnis' Luther var en dydig og ordentlig bedsteborger med ordet i sin magt (som var han netop taget ud af 1950'erne) er Fiennes' Luther i sin Worms-tale en nervøs og nutidig type. Han dirrer som et espeløv i selvsamme scene. Det er lige før, jeg vil sige, at Fiennes' Luther mere ligner en moderne blød mand end en historisk helt – også selvom han som de foregående Luther-portrætter ikke bliver en dag ældre fra cirka 1510 til 1530.

En amerikansk anmelder bemærkede også Fiennes' nervøst anlagte Luther. Fiennes, skriver anmelderen (Roger Ebert), har åbenlyst ikke villet give den som inspireret religiøst geni, som var det en Jesus-film. Den Luther, som fremkommer i kraft af denne øvelse, får ingen mild dom:

He must have been quite a man. I doubt if he was much like the uncertain, tremulous figure in *Luther*, who confesses, 'Most days, I'm so depressed I can't even get out of bed'.¹⁶

Det sidste refererer til en replik, Luther udveksler med sin viv, Katharina von Bora. Bemeldte anmelder tror rent ud sagt ikke på, at nogen vil kunne regne dette som et objektivt historisk portræt af mennesket Martin Luther. Det er for så vidt også sandt. Men Roger Ebert har en pointe, for selvom Fiennes vil undgå at falde i 'Jesus-fælden', ender vi alligevel med et portræt af et religiøst geni – vel at mærke blot i mere moderne gevandter. Filmens “primary audience is probably among believers who seek inspiration”. Hvad får vi så i denne nutidige Luther-fremstilling? Jo, “what they will find is the Ralph Nader of his time” – hvad der er en reference til den tidligere leder og præsidentkandidat for partiet De Grønne i USA. Skulle vi oversætte referencen til dansk, ville vi skulle kalde den moderne Luther for en art pendant til Uffe Elbæk.

Martin Luther fra 1953 hopper – apropos Luthers mørke sider – let og elegant henover bondekrigene og Luthers eventuelle andel heri. Bondekrigene var det tyske bondeoprør, hvor Luther til sidst tilsluttede sig fyrsterne og opfordrede dem til at slå oprøret ned. Dette skildres dog i *Luther* fra 2003 – endda meget intenst – hvilket er en af grundene til, at filmen kun er tilladt for børn over 15 år. Luther føler i denne film andel i oprøret og dets nedslagning, så på den måde er filmen kommet Frederik Stjernfelt i forkøbet. I virkeligheden havde han ikke andel i krigens udfald, men sådan er der jo så meget. Syndsbekendelse hører også til i det moderne. Hvad der er kirkehistorisk tættere på sandheden, er, at Luthers

¹⁶ Roger Eberts anmeldelse er dateret 26. September 2003. Han giver filmen to stjerner. Anmeldelsen kan læses på <http://www.rogerebert.com/reviews/luther-2003>.

skrift mod bønderne, hvor han opfordrede fyrsterne til at slå dem ned som gale hunde, først blev udgivet lige op til selve slaget ved Frankenhausen – oprørets afgørelse. Bondekrigene og Luthers teologiske modstykke i reformationen, Thomas Müntzer, som tilsluttede sig bønderne, blev siden en del af DDR's officielle reformationshistorieskrivning. Det var ikke Luther, men Thomas Müntzer, der ifølge den marxistiske reformationshistorie var den egentlige frontfigur i reformationen, denne 'frühbürgerliche Revolution'.

Osbornes Luther 1973

Et mere kritisk blik på Luthers rolle i bondekrigen er filmatiseringen af John Osbornes skuespil *Luther*. Den første farve-Lutherfilm. Skuespillet er fra 1961 og spillede bl.a. på Broadway. Filmen er fra 1973 og har Stacy Keach i rollen som Luther – også kendt som Barabas i *Jesus of Nazareth* og siden med i bl.a. *American History X*. Judi Dench spiller (i filmens sidste 10 minutter) med som Luthers kone, Katharina von Bora. Filmen er kritisk over for de mørke sider af Luthers reformation; det må være Frederik Stjernfelts yndlings-Luther-film. Fremhævelsen af en mere mørk Luther-karakter er helt i tråd med Osbornes antiautoritære opgør, som præger meget af hans dramatik. Helten skal med andre ord pilles ned. Det meste af filmen foregår i en gotisk kirke: Den mørke middelalder med den dystre Luther. Det var en effekt, som også blev gentaget i nogle af de filmiske Luther-opsætninger ved hans 500-års-fest i 1983. Filmen rummer dygtigt skuespil, men har det som så ofte med filmet teater: Det fungerer bare ikke rigtigt.

I Osbornes historie (både skuespillet og filmen) konfronteres Luther hele syv gange i løbet af filmen med konsekvenserne af hans reformation. Filmen åbner med en scene, hvor en ridder konfronterer den prædikende Luther – som i øvrigt har tydeligt ondt i

maven. Ridderen er blevet såret i bondekrigen; hans kammerat er død – og ridderen putter sin hånd i kammeratens blodige sår og sætter sit blodige håndaftryk på Luthers hvide messeskjorte: "Now you even look like a butcher", underforstået: Luther er den skyldige i reformationens blodsudgydelser. Så spoler filmen tilbage til Luthers tid i klostret i Erfurt. En fiktiv broder Weinand prøver at trøste og undervise den frustrerede Luther, der kæmper med at gøre Gud tilfreds: "God is not angry with you, it is you that are angry with him". En replik vi hører næsten ordret gentaget i Luther-filmen fra 2003. Denne gang lagt i munden på Luthers skriftefader, Johannes von Staupitz – spillet af Bruno Ganz (Hitler fra *Der Untergang*). I det hele taget er der igen mange ligheder med *Luther* fra 2003. Scenen, hvor Luther fejrer sin første messe, er central i begge film – og Joseph Fiennes har helt klar skelet til Stacy Keachs spil i nogle af de vigtigste scener. Til gengæld mangler helt centrale fikspunkter i historien blandt scenerne hos Osborne. Vi ser ikke tesoerne blive slået op på slotskirkedøren i Wittenberg. Det ville være utænkeligt for en film lavet af lutheranere.¹⁷ Teseopslaget nævnes, men da det ikke er en væsentlig del af den kollektive engelske reformationserindring, er det sikkert ikke så bemærkelsesværdigt for en brite, som det er for en dansker eller tysker.

En for Osborne typisk freudiansk interesse slår også igennem i skuespillet; mindre i filmen, men dog til stede, idet Luther konstant er optaget af sin mave (jævnfør åbningsscenen, hvor Luther noget karikeret tager sig til maven...), og hvad der sker i den. Luther gør sin reformatoriske opdagelse (at den retfærdige skal leve af tro) på latrinen (hvad der for så vidt er rigtig nok; han havde også maveproblemer), men filmen slutter med Luther, der med sin søn Hans i armene taler om, at sønnen strider med Djævelen, for-

¹⁷ Wipfler 2011, s. 56.

di *han* nu har ondt i maven. Osborne bruger graderne inden for den anale fase i Freuds psykoanalyse til at karakterisere Luthers kamp. Det vakte kritik, da skuespillet havde premiere. Osborne greb dog ikke denne tolkning helt ud af det blå. Erik Eriksons bog *Young Man Luther* (1958) var ligeså optaget af psykosomatiske såvel som psykosociale forklaringer på Luthers gerning.¹⁸

Hvad med de andre Lutherfilm? Ja, der er flere. Flere af dem dramadokumentarer, f.eks. *Der gerhorsame Rebell*, en sjælden vestøsttysk samproduktion fra 1952. Af de nyere produktioner skal fremhæves BBC's tv-film fra 1983, 500-året for Luthers fødsel. Den har Jonathan Pryce i hovedrollen. Han er siden blevet ret kendt – og har været med i både James Bond-film og Hollywood-kassefilm. Som vi så med stumfilm-Luther fra 1928 kan en rolle i en Luther-film føre vidt.

Luther 2003

Nu når vi frem til Luther-filmen fra 2003. Den er instrueret af Eric Till med Joseph Finnes i titelrollen – ”der schöne Luther”, den smukke Luther, som han blev præsenteret i de tyske medier.¹⁹ Filmen er betalt af bl.a. det stenrige forsikrings- og pensionselskab for lutheranere i USA, Thrivent Financial for Lutherans og The German Lutheran Genossenschaftsbank. Det førstnævnte selskab var oprettet af den mest konservative lutherske kirke i USA, Missouri Synod, da de mente, at mange forsikringsselskaber tog for høje renter – altså gjorde sig skyldige i åger, som Luther meget klart havde udtalt sig imod. Med denne film fik de dog ingen penge, som de selv kunne få renter af. Den kostede 30 mio. dollars, inklusive videospil mv., og tjente 29 mio. ind. Til gengæld blev der

18 Erik Erikson, "Young Man Luther", New York: Norton 1958 (genudgivet 1993).

19 Wipfler 2011, s. 61.

råd til den dyreste Luther-film nogensinde, filmet *on location*. Men måske også den, der kommer tættest på at være ”hagiografic kitsch”.²⁰

Instruktøren Eric Till var i 2003 allerede en ældre herre, født 1929. Luther-filmen er mig vidende også han sidste. Vi skal langt tilbage for at finde film, vi kender, på hans cv. Men blandt de amerikanske lutheranere har han været kendt for utallige tv-film fra 1960’erne og frem. Tre *Muppet Show*-film er det bl.a. blevet til. Men hvorfor valgte de lutherske bagmænd så Till? Jeg ved det ikke. Men lad mig komme med et kvalificeret gæt: Et par år forinden havde han filmatiseret historien om lutherdommens *næststørste* helt: Dietrich Bonhoeffer. Bonhoeffer, som vil være kendt af mange lutheranere i den store verden, men måske knap så mange uden for teologernes kreds i Danmark. Bonhoeffer var en tysk, luthersk teolog og præst, som pga. sin teologiske modstand mod nazificeringen af den tyske kirke og aktive bidrag til den tyske modstandskamp mod Hitler blev henrettet 9. april 1945. Siden er han blevet det nærmeste, lutherdommen kommer en de facto helgen. Vi kan også kalde ham for tyske lutheraneres redningsplanke i forhold til de mange lutheranere, som modsat Bonhoeffer kompromitterede sig selv i deres samarbejde med nazisterne.

Eric Tills Bonhoeffer-film, som har fremhævet hans navn i lutheranernes kreds, hedder *Bonhoeffer. Agent of Grace*. Den er meget langsomt fortalt, og det store drama, der kunne være oprullet, mangler – men det er den ydmyge Bonhoeffer, der bærer sit kors, som Till skildrer.²¹ Det har ingen lutheranere kunnet stå for – og derfor har han helt sikkert været i toppen af listen, da der skulle vælges instruktør til Luther-filmen. Bonhoeffer spilles i øvrigt af

²⁰ Wipfler 2011, s. 60.

²¹ Eric Tills "Bonhoeffer. Agent of Grace" (dansk titel: "Bonhoeffer. De sidste skridt") var senest vist i dansk fjernsyn på DR K den 19. maj 2017.

Ulrich Tukur, som man vil kende fra *De Andres Liv* som stasi-agenten Gerd Wieslers (Ulrich Mühe) overordnede, Oberstleutnant Anton Grubitz. Till har også selv udtalt, at han med Luther-filmen ønskede at lave et mere følelsesladet portræt i forhold til de tidligere. Noget, der i sandhed lykkedes – filmen karakteriseres af bl.a. Wipfler som et eksempel på moderne luthersk 'emotionalisme'.²²

Hele rollelisten er prominent. Hovedrolleindehaveren Joseph Fiennes må have været et dyrt bekendtskab, det samme kan siges om navne som Sir Peter Ustinov og Bruno Ganz. En anekdotisk oplysning er her på sin plads: Fiennes måtte faktisk melde afbud til rollen som Luther i en opsætning af John Osbornes skuespil for at medvirke. Ifølge Wipfler valgte manuskriptforfatterne Camille Thomasson og Bart Gavignan bevidst Osbornes udgave fra, og efterlignede derimod *Martin Luther* fra 1953.²³ Osborne-inspirationen skinner alligevel igennem et par steder. Fiennes' portræt af Luther er én ting, en anden ting er Luthers (historisk-korrekte) dårlige mave, en tredje er fokuset på bondekrigene.

Hvad angår Fiennes' portrættering af Luther, kan hans forberedelse på Osbornes mere negative portræt af manden have fanget Fiennes i et limbo, en skærsild: Skal jeg gøre ham vild og radikal som Eugen Klöpfer og Niall MacGinnis? Eller skal jeg i stedet portrættere Luther som den syge mand med ondt i maven og glimt-wise forklarede øjeblikke, sådan som Osbornes skuespil skildrer ham? Fiennes valgte den bløde mand, der også har en lillesmule ondt i maven, når ikke han kommer i tvivl om sagen. I filmens Wartburg-scener spiser Luther grød, mens han oversætter Det Nye Testamente – og her får vi så en fin lille reference til Osbornes film: Grød er ikke godt for Luthers mave-tarmsystem.

²² Wipfler, s. 61-62.

²³ Wipfler 2011, s. 60.

Nogle anmeldere mente, at Fiennes Shakespeare-stil slog igennem, andre (igen Roger Ebert), at enten manuskriptet eller Fiennes gjorde Luther (min oversættelse) "svag, neurotisk, fyldt med tvivl, og uvillig til at omfavne de konsekvenser, hans oprør førte med sig". Især var Ebert skuffet over skildringen af ægteskabet med Katharina von Bora. Hvor var passionen? "Their romance is treated like an obligatory stop on the biographical treadmill", og Katharina fortalte sikkert Martin "many tender things", men anmelderen tvivler på, at det vildeste var: "We'll make joyous music together". *Luther* fra 2003 er ikke en særlig lidenskabelig film. Luther er allermest passioneret, hvad angår sin sag – ikke sin kone. Det var ellers lige præcis dét, som Till ønskede at vise: Den følsomme Luther, der rører mere end vores øregange. Og *Luther* er vitterlig fyldt med patos: Luther får det forkrøblede barn til at gå igen, og han prædiker, rørt til tårer, vandrende rundt på gulvet i Wittenberg Slotskirke (Luther prædikede jo ellers i Bykirken...), som en amerikansk vækkelsesprædikant.

Handlingen

Handlingen er det samme som i de nævnte Luther-film. Den biografiske trædemølle er ikke sådan at vige bort fra. Ligesom en Jesus-film skal nå fra Betlehem over Nazareth og Galilæa til Jerusalem, kors, død og opstandelse, sådan skal en Luther-film begynde med Luthers vej til munkelivet (tordenvejret), hans første messe, rejsen til Rom, hans kritiske indstilling, hans bibelstudier, hans kaldelse som professor i Wittenberg, hans mageløse undervisning, hans opdagelse af Tetzels afladshandel (Tetzel-portrættet såvel som replikker er igen lånt fra Osbornes Luther), videre over teseopslaget 31. oktober 1517 (som måske-måske ikke fandt sted), et indblik i pavedømmets forfald, dertil en unik scene for filmen: en pavelig vildsvinejagt, som selvfølgelig er en allegori over bandbul-

len, *Exsurge Domine*, hvor Luther sammenlignes med et vildsvin, der er brudt ind i Herrens vingård (hvad der for tydelighedens skyld også reciteres i filmen, selvom det er et klassisk billede i Luther-ikonografien). Handlingen går videre til afbrændingen 10. december 1520 af den pavelige bulle, der gør Luther til kætter såvel som afbrændingen af kirkelovene, rigsdagen i Worms, opholdet på Wartburg, hvor han oversætter Det Nye Testamente og så – specielt for denne film – Karlstadts overtagelse af reformationen i Wittenberg, mens Luther er væk. Netop Karlstadts negative cast afslører, hvor luthersk 'biased' filmen er. Historien om Wittenberg-urolighederne forsimples og overdramatiseres. I en film, jeg hidtil ikke har nævnt – den fransk-tyske *Frère Martin/Bruder Martin* (1981), instrueret af Jean Delannoy, slutter filmen med Wittenberg-urolighederne. Luther må sande, at han har ødelagt kristendommen. Filmen begynder med den unge munk Luther, der med sit følsomme såvel som koleriske sind står i kontrast til den beslutsomme Thomas Müntzer. Luther sætter skub i reformationen, men må også se sagen løbe ham af hænde. Og da han vender tilbage fra Wartburg kan han se alt forandret. Filmen slutter med Luther som Junker Jörg, der forsøger at kalde wittenbergerne til kirke igen. Filmen er dog stadigvæk sympatisk indstillet over for sin helt; instruktøren Delannoy ønskede nemlig at skildre en mere livlig side af reformationen, end den har kendte fra Frankrig: Den rigoristiske og tørre Calvin.²⁴

Sådan foregår det ikke i *Luther*. Joseph Fiennes Luther er en helt, fordi han netop ikke er revolutionær. Da Luther har fået fjernet Karlstadt, krabber denne sig vredt og råbende bort, mens han råber "the people, the people" – men nej, Karlstadts reformation var ikke folkets. Her skal vi forstås, at Luthers konservative linje netop var den ægte folkelige. I parentes bemærket kan jeg fortæl-

²⁴ Wipfler 2011, s. 57.

le, at Karlstadt efter rigsdagen i Worms opholdt sig i København (inviteret af Christian II), og da han vendte tilbage derfra i efter-sommeren 1521, havde han åbenbart udtænkt sine reformationsplaner, brød sit cølibat og krævede kirkelige reformer i Wittenberg. En dansk krølle, vi ofte glemmer.

Nu tilbage til filmen. Luther får sat skik på det: Karlstadt vandrer ud af filmen (han vender kort tilbage og afbryder Luther i en hyrdetime for at fortælle om de første lutherske martyrer, som vækker Luthers salmeskriver-gen til live). Endelig følger bondekrigene, hvor Luther er skildret som uvidende og deprimeret (nutidens mand) over misforståelserne. Og endelig møder han sin kone, rejser rundt og lærer børnene om kristendom (et helt vild karikeret indslag, der skal vise os, at Luther kerede sig for børn og almindelige menneskers kristne lærdom; en indirekte måde at vise hen på *Luthers Lille Katekismus*), og sluttelig kommer vi helt frem til forhandlingerne om *Den Augsburgske Bekendelse*. At religion og politik er tæt sammenspundne også for lutheranerne er klart af disse scener. Tyrkerne nævnes også i forbifarten, en væsentlig forudsætning for at forstå samtidens 'sidste-tider'-stemning. Tyrkerne stod ved Wiens porte, og nu gjaldt det altså om at besinde sig og blive kristen igen.

Filmene slutter – som også *Martin Luther* fra 1953 (præcis samme scene) – med at de lutherske fyrster og byer byder Kejser Karl V trods og holder fast i deres tro; de bøjer hovedet – klar til at miste det for deres tro. I virkeligheden foregik det ikke sådan, men sådan er den lutherske udgave af historien – og den lutherske dramaturgi.

Nået dertil er vi blevet præsenteret for hele den unge Luthers liv, og vi ender noget abrupt med det dokument, der bliver bekendelsesskrift for alle lutherske kirker. Luther skriver det ikke; det gør som nævnt Philipp Melanchthon. Igen er han påfaldende fra-

værende hele filmen igennem. Jeg gætter på, at han er klippet ud. Et *director's cut* kunne i kirkehistorisk forstand være interessant at se. I bl.a. *Martin Luther* fra 1953 bliver Melanchthon præsenteret tidligere og derved tydeliggøres kontrasten mellem Luther (præsten/teologen), Melanchthon (den humanistiske lærer) og Karlstadt (den gamle, der bliver vild og gal). Når Luther-filmene 2003 (ligesom sine forgængere) slutter med *Den Augsburgske Bekendelse* af 1530, lades senere uenigheder mellem protestanterne ude af billedet, og filmen kan slutte med en tekst, der gør krav på, at alle verdens 540 mio. protestanter er børn af reformationen, "inspired by the Reformation", og derved inkarneret i filmens Luther.

Modsat de andre Luther-film har denne en fin lille sidehistorie med Sachsens fyrste Frederik den Vise, spillet af Sir Peter Ustinov (i sin sidste filmrolle). Ustinovs småkomiske figur letter det hagiografiske lidt, men bidrager faktisk også til at gøre filmen en mere historisk korrekt, fordi det politiske spil også hører med. At Luther så møder fyrsten er dog historisk forkert. Frederik den Vise lever også for længe i filmen.

Filmene er på mange måder anakronistisk – både i tøj, kulisser og fortælling. Skal jeg sammenligne med noget, må det være en illustreret Luther-biografi, som de så ud i 1800-tallet og lidt ind i det 20. århundrede. En sådan levnedbeskrivelse er delvist korrekt, men også en heltefortælling farvet af forfatterens egen samtid. Med Luther-filmene er det dog ikke bare farvet af nutiden – filmene gengiver bevidst Luther som var han en person i en 1800-tals levnedbeskrivelse. Det gør ikke filmene dårligere, det er helt sikkert et led i den patos, som Eric Till har ønsket at bibringe Luther-filmgenren med.

Lutherske fikspunkter

Med alle disse forbehold gjort, så fortæller *Luther* fra 2003 nu engang historien om Luther godt. Så længe vi er os præmissen klar: *Luther* er en ægte luthersk film – og Martin Luther selv er uden tvivl lutheraner. Som historisk film er den gammeldags i sin kronologiske opbygning. Men den vil netop lære os noget: Den vil gengive de lutherske fikspunkter, *topoi*, i Luthers historie; de punkter enhver lutheraner skal vide om sin religions reformator. Og Luther var selve reformationen ifølge filmen. Nu endda skildret i en lidt mere moderne og følsom udgave, der faktisk tænkte over, hvilke mørke sider – som Stjernfelt har klaget over – hans teologi havde, og hvilke mørke følger, det havde. I hvert fald hvad angår bondekrigene. Jødespørgsmålet lades uforklaret. Det hører den ældre Luther til. Og han har endnu til gode at blive skildret på det store lærred.

Litteratur

- Paul Buhle og Dave Wagners, "A Very Dangerous Citizen: Abraham Lincoln Polonsky and the Hollywood Left", Berkeley: University of California Press 2002.
- Roger Ebert, anmeldelse af "Luther" 2003, 26. September 2003 på www.rogerebert.com/reviews/luther-2003.
- Erik Erikson, "Young Man Luther", New York: Norton 1958/1993.
- Johannes Henriksen, "54 millioner til reformationsjubilæum forsvandt i politisk spil", i: Kristeligt Dagblad 31. oktober 2015.
- Albert Hyma, "New Light on Martin Luther with An Authentic Account of the Luther Film of 1953", Ann Arbor Michigan: Warh 1957.
- "Martin Luther", omtale af filmen fra 1953 på International Movie Database, www.imdb.com/title/tt0046051/awards?ref_=tt_awd
- Peter Obitz (red.), "The Myth of The Reformation", Refo500 Academic Studies 9, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2013.
- Garth Stevenson, "The Community Besieged: The Anglophone Minority and the Politics of Quebec", Montreal og Kingston m.fl.: McGill-Queen's University Press 1999.
- Frederik Stjernfelt, "Fornuften som satans luder: svar til de dannede blandt oplysningens foragtere", i: Kritik nr. 195, 2010.
- Frederik Stjernfelt, "Syv myter om Martin Luther", København: Gyldendal 2017.
- Peter Tudvad, "Martin Luther: reformator, rebel og reaktionær", i: Eftertryk, 3. maj 2017 på www.eftertrykket.dk.
- Esther Pia Wipfler, "Martin Luther in Motion Pictures: History of a Metamorphosis", Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2011.